THE CLASSICAL FRIENDSHIP BETWEEN CICERO AND ATTICUS

Olesea Țurcan (Panciuc)

PhD. Student, University of Pitești

Abstract:Cicero's letters to Atticus are some of the most valuable documents that the antiquity left us, mirroring the most divers aspects of Roman life, and also the impulse of some strong emotions caused by the friendship between the two Coryphei of Antiquity. By their style and the pluralism of the topics dealt with, of the statements and doubts, the explosions of joy or the laments, the letters reveal the authenticity of the moment when they were written. This complexity caused by evoking the features of the economic, political, social, legal, moral and literary life reflects exactly the subjective vision of the two diplomat and speaker friends.

Key words: letter, Antiquity, friendship, speaker, Roman life, legal life.

Corespondența dintre marii umaniști relevă nu numai relatarea unor evenimente sociale, economice, politice și culturale, ci și o prietenie sinceră și devotată, cel mai elocvent exemplu al paradigmei prieteniei umanismului clasic este aceea dintre Atticus și Cicero. Pentru aceștia, corespondența a însemnat o măsură în tot și în toate, o măsură impusă în paralel cu celebrele „*Epistulae ad Atticum*”[1]. Sigur că această comparație este stimulată „*de genul proxim al scrierii*”, cel epistolar, care, mizând pe sinceritatea comunicării, nu revendică priorități formale, ceea ce ne duce la ideea că „*între cei apropiați nu contează strălucirea formei, ci profunzimea comunicării.*”[2]. Aceste scrisori ale lui Cicero către Atticus constituie unul dintre cele mai prețioase documente pe care ni le-a transmis Antichitatea, în care se oglindesc cele mai variate

[1] Au fost tipărite după moartea lui Cicero și s-au transmis sub forma colecției: *Epistulae ad Atticum* (16 cărți). Pe lângă acestea s-au mai păstrat alte trei colecții: *Epistulae ad familiares* (16 cărți), *Epistulae fratrem* (3 cărți) și *Epistulae ad Brutum* (2 cărți). S-au pierdut însă scrisorile adresate către Pompei, către Cezar, către Cato etc. Prima scrisoare cunoscută datează din anul 68 î.e.n. De la Cicero ne-au parvenit 864 scrisori, dintre care 774 au pornit de la el, dar, după toate probabilitățile, un număr egal de scrisori s-au pierdut. În ceea ce privește constituirea și publicarea lor, au existat mai multe teorii printre care cele ale lui B. Nacke, care susține că fiecare dintre posesorii de scrisori ai lui Cicero le-ar fi editat, iar colecția pe care o cunoaștem acum sub titlul *Ad familiares* este de fapt o selecție a diferitelor colecții publicate separat de diferiții posesori ai scrisorilor lui Cicero. După părerea lui L. Gurlitt, această colecție cuprinde cele șaptezeci de scrisori despre care Cicero scrie lui Atticus că le are Tiro etc. A se vedea B. Nacke, *Historia critica*, M. Tulili Ciceronis, Bonn, 1861; L. GURLITT, *De M. Tulli Ciceronis epistulis*, Göttingen, 1879. C. Bard, încercând să lămurească, contradicția dintre numărul 70 de scrisori și 16 cărți de scrisori, câte numără colecția, propune ca în loc de scrisori să se citească – *volumina* – deci Cicero ar fi compus 70 cărți de scrisori, dintre care nu ne-au mai parvenit decât un număr de 16 (a se vedea C. BARD, *Zur Provenienz in Ciceros Briefen ad familiares*, Hermes, 1897). Schanz-HOSIUS, socotește teoria lui Bard neverosimilă (a se vedea Schanz-HOSIUS, *Geschihte der römischen Literatur*, I, 1927, p. 482). O ediție românească din care, dealtfel, vor fi și preluate citatele este: *Cicero. Opere*, 3 volume, ediție îngrijită de G. GUȚU, București, Editura Univers, 1973.

[2] Petru PISTOL, *Contexte clasice*, Universitaria, Filologie, Editura Paralela 45, Pitești, 2005, p. 35. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. I, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, prezentarea profesorului Constantin POPESCU-MEHEDINȚI, p. 3: „*Epistulae ad Atticum*” este în primul rând un „*adevărat roman istoric al evenimentelor petrecute într-una din cele mai tumultuoase epoci ale istoriei romane, cum sunt: luptele pentru democrație, conflictele sociale acute, luptele sclavilor pentru dreptul social la viață și libertate.*”. În același timp, cartea reprezintă și un important document istoric și lingvistic, un adevărat tezaur de informare și documentare despre destrămarea republicii romane.

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)

aspecte ale vieții romane, dar și imboldul unor puternice emoții provocate de prietenia dintre cei doi corifei ai Antichității. Cei doi oratori se destăinuiau cu o totală sinceritate rezultată din dezordinea firească a ideilor, din expresiile familiare, din lipsa oricărui corset al conviețuirii oficiale ale diplomatului sau ale literatului. Prin stilul lor și prin multiplicitatea subiectelor tratate, a afirmațiilor și îndoielilor, exploziilor de bucurie sau a tânguielilor, scrisorile dezvăluie prin farmecul lor, autenticitatea momentului sub imperiul căruia au fost scrise. Această complexitate provocată de evocarea particularităților vieții economice, politice, sociale, juridice, morale și literare, oglindește întocmai viziunea subiectivă a celor doi prieteni dimplomați și oratori.[3]

În scrisorile adresate lui Atticus – corespondența începuse încă din anul 68 î.e.n., Cicero își va dezvălui sentimentele de amărăciune și de neputință în fața vicisitudinilor vieții. Cuprinsul scrisorilor sale este foarte variat, pornind de la simpla comunicare, continuând cu îndemnul prietenesc sau cu rugămintea solemnă și ajungând până la scrisoarea cu un pronunțat caracter politic, care, adesea, era multiplicată și distribuită acelora asupra cărora trebuia să exercite un efect. Iar dacă conținutul lor era destul de variat, structura scrisorii sale este, așa cum era pentru toți romanii, fixă, sau aproape fixă, fiindcă adesea se produceau anumite abateri de la forma oficială.[4] Și cum Atticus făcea parte dintr-o familie ecvestră, primind o aleasă educație, îndeosebi literară, acesta era apreciat de Cicero pentru memoria sa fantastică, pentru că reținea și reproducea cu fidelitate cele auzite. Îndeosebi de fermecătoare era și pronunțarea firii lui, care-l impusese în societatea civilă a vremii ca un literat școlit la Atena, acolo unde a rămas până în jurul anului 65 î.e.n. În timpul șederii sale la Atena, ne spune Nepos, Atticus a ajutat pe atenieni cu bani, fără să le ceară dobânzi mari, dar le cerea să fie punctuali la scadență, pentru a nu se îngrămădi prea mult cu datoriile. Legătura cu Cicero survine și din faptul că Quintus Cicero avea să se căsătorească cu Attica, sora lui Atticus, legătură care a cimentat relațiile de prietenie dintre cei doi. Atticus, spre deosebire de prietenul său, care călătorise prin Orient în jurul anului 75 î.e.n., avea să ducă un *honestum otium*, vâzându-și proprietățile lui și cultivând artele și literatura, întreținând relații de prietenie cu atâtea personalități ilustre ale vremii. Atticus era un optimat din punctul de vedere al convingerilor politice, dar n-a părăsit Roma, de unde avea să-l țină la curent cu toate evenimentele pe Cicero. Un lucru remarcabil a fost faptul că după înfrângerea lui Antonius la Mutina, nu s-a asociat cu dușmanii, ci i-a ajutat rudele în suferință[5], a asistat pe Fulvia, soția lui Antonius, când aceasta avea un proces[6], iar lucrul acesta îl făcea din umanitate, fiindcă nimeni nu mai credea că Antonius avea să mai joace un rol important în viața Romei. Acesta nu a cumpărat case, avea sclavi puțini, pe care-i învăța diferite meșteșuguri.[7] Era elegant, fără să fie excentric sau exagerat de elegant, iar la masă avea numai sclavi, care citeau din diferite opere.[8] Nu a avut grădini, nici vile, nu mințea și se ținea de făgăduieli cu sfințenie. Aceste informații sunt relatate de Cornelius Nepos. În schimb, Carcopino încearcă aceste calități ale lui Atticus să le transforme în defecte: acesta pune moderația în felul de a trăi a lui Atticus pe seama avariției, pe seama lașității și egoismului. Dar în fond Atticus, după cum reiese și din corespondența cu Cicero, a dovedit o profundă cunoaștere a oamenilor, iar viața lui a fost o confirmare a dorinței sale de a trăi departe de orice tulburări și în deplină prietenie. Ca exemplu rămâne scrisoarea a șaptea (b) din cartea a III-a,

[3] A se vedea F. FERRERO, *Grandeur et décadence de Rome*, traducere franceză după *Grandezza e decadenza di Roma*, Paris, 1904-1908, 6 volume, mai ales volumul al II-lea; T. RICE HOLMES, *The Roman Republic*, Oxford, 1923; Block-CARCOPINO, *Des Gracques á Sylla*, Paris, 1940.

[4] La romani, scrisoarea începea cu salutarea adresatului, care prilejuia și cunoașterea trimițătorului și a adresatului. De exemplu: Cicero salută pe Atticus. După salutare, urmează cuprinsul, iar scrisoarea se termină cu o urare de sănătate, exprimată de verbul – *vale* – „*fii sănătos*" și cu data când a fost expediată.

[5] *Epistulae ad Atticum*, IX, 3.

[6] *Epistulae ad Atticum*, IX, 4.

[7] *Epistulae ad Atticum*, XIII, 1 – XIII, 3.

[8] *Epistulae ad Atticum*, XIV, 1.

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)

adresată lui Cicero: „*Quod ad vitam me vocas unum effices, ut a me manus abstineam, alterum non potes, ut me non nostri consilii vitaeque paenitea.*”.[9] Atticus nu încetează să-l ajute pe Cicero, citindu-i discursurile și făcând numeroase observații: „*Quid multa? Totum hunc locum, quem ego varie meis orationibus quarum tu Aristarchus es, soleo pingere, de flamma, de ferro nosti enim illas lecythos valde graviter pertexui.*”.[10]

În anul 45 î.e.n., când Cicero se credea exclus de la viața politică și suferea amarnic, Atticus îl consola, arătându-i că poate să desfășoare o activitate de casă: „*Sed domus est, ut ais, forum. Quid ipsa domo mihi opus est carenti foro? Occidimus, occidimus, Attice, jam pridem nos quidem, sed nunc fatemur, postea quam unum, quo tenebamur, amisimus.*”.[11] Această frază ilustrează diferența de concepție despre viață a celor doi prieteni: în timp ce Cicero suferea amarnic din pricina lipsei de libertate pe care o instaurase puterea lui Caesar, pentru Atticus casa putea să fie foarte ușor o consolare.

Corespondența dintre cei doi relevă nu numai lumina de prietenie și calitățile oratorice și morale, ci și evidențierea unei infinități de realități și evenimente economice, sociale și politice la care au participat sau doar au asistat, pe care aveau să le sublinieze Plutarh, Boissier, Ciaceri și Constans. Plutarh,[12] în calitatea lui de moralist, caută să îndepărteze toate acele defecte ale lui Cicero, care l-ar pune într-o lumină urâtă. Astfel că în „*Viața lui Cicero*”, biograful din Cheroneea laudă inteligența precoce a copilului Cicero, arată cinstea de care a dat dovadă ca cvestor în Sicilia, inserând anecdota în care se spune cum un prieten, nebănuind că la vârsta aceea Cicero ocupa importanta funcție de cvestor. De asemenea, acesta va arăta că Cicero ducea o viață „*neconstrânsă și cumpătată*”, subliniind cinstea de care se bucura ca *praetor*, ca predicator al puterii cuvântului. Tonul acestei apologii se vede în lucrarea „*Cicero și prietenii săi*”, scrisă de învățatul francez, G. Boissier la Paris, în anul 1865: „*Cea mai bună cale de a-l apăra pe Cicero este să ne amintim în ce timp a trăit și cât de puțin era făcut pentru acest timp... Evenimentele, mai puternice decât el, îi încurcau în fiecare clipă planurile și se jucau cu voința lui șovăielnică... Am ajuns, în istoria vieții sale, la unul dintre acele momente penibile, când el sacrifică onoarea pentru liniștea sa; să nu fim prea severi cu el și să ne amintim că mai târziu el a sacrificat nu numai liniștea, ci chiar viața sa pentru onoare.*” [13]. De altfel, G. Boissier[14] afirma meritul lui Cicero de a se fi ridicat contra tiraniei, pe care avea s-o instaureze Caesar și pe care o vedea încărcată în regimurile despotice orientale, de a fi dat lupta pentru libertate, chiar dacă această libertate era numai o umbră. Și, cu toate că Cicero se înșelase în acest sens, totuși libertatea nu murise.

Cu toate acestea, Gaston Boissier afirma că „*Scrisorile sunt o formă semnificativă de exprimare a conștiinței de sine, oglindă, rareori aburită, în care veacul și oamenii săi se privesc cu luciditate sau doar cu orgoliu.* [...] *A-și scrie înseamnă nu numai o cale de transmitere promptă a noutăților, ci mai ales o formă de regăsire și de auto-exprimare în liniile mereu*

[9] *Epistulae ad Atticum*, III, 7, b: „*În privința faptului că mă îndemni să trăiesc, nu vei face decât să mă determini să nu mă sinucid, dar nu mă poți determina să nu-mi pară rău de felul cum am judecat și am acționat.*”. Este îndemnul lui Atticus oferit lui Cicero din timpul exilului.

[10] *Epistulae ad Atticum*, I, 14, 3: „*Ce să-ți mai spun, tot acest loc comun pe care eu îl grăiesc de obicei în cuvântările mele – a căror Aristarch ești – despre flăcări, despre sabie – cunoști cutiile mele cu parfum – le-am țesut foarte bine.*”.

[11] *Epistulae ad Atticum*, XII, 23, 1: „*Dar, zici tu, casa este forul. La ce-mi folosește casa, când sunt lipsit de for? Am murit, am murit, Attice, demult, dar abia acum o mărturisesc, după ce am pierdut singurul lucru care mă mai ținea.*”.

[12] A se vedea PLUTARCHUS, *Vieți paralele*., vol. IV, trad. prof. Nicolae BARBU, Editura Științifică, București, 1969.

[13] Gaston BOISSIER, *Cicero și prietenii săi*, traducere de Nicolae Steinhart, București, 1977, p. 256.

[14] Marie Loius Antoine Gaston BOISSIER (1823-1908) este cel mai cunoscut cercetător al antichității romane, profesor de retorică și de literatură latină, director de studii la Ecole des Hautes Etudes, membru al Academiei Franceze, scriitor și critic literar, care s-a ocupat în mod special de analiza operei lui Cicero. A se vedea Gaston BOISSIER, *Cicéron et ses amis*, ediția a VII-a, 1884, ediția a X-a, 1895, ediția a XII-a, 1902, ediția a XVI-lea, 1912 și alte ediții în 1923, 1926...

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)

mișcătoare ale dialogului.”[15]. Prin acestea Boissier va prezenta punctul de vedere al savantului specialist și al psihologului literat, atent la toate nuanțele inefabilului greu de încadrat în rigorile unei definiții. Acesta va încerca să prezinte prietenia sub paradigma umanismului clasic și să constate dacă Cicero și Atticus din scrisori sunt ei în realitate și dacă scrisorile lor vorbesc despre caracterul lor real.[16] De altfel, Boissier adevărește premisa lui Maurois, susținută într-o conferință la Cambridge, că eroii săi sunt personalități complexe, că umbrele vieții și temperamentului lor căpătă coerență doar prin raportare la lumina aceleiași vieți – prietenia.

Or, această căutare îndrăzneață a adevărului tinde către obiectivitate, în timp ce intenția se interpune nobilelor justificări ale așa-numitei „*sacrificări ale onoarei*”. Și cum vigoarea marilor personalități este supusă și ea trecerii ireversibile a timpului, această reîntoarcere gravează sublim pecețile unor cadre fixe ale unei biografii ce justifică motivul profund al meditației asupra prieteniei lor. În timp ce Atticus se dovedea a fi *un enigmatic bancher* și *iubitor al artelor* în care Montaigne vedea exemplul clasic de om care prin meditație și recluziune se salva din naufragiul universal, Cicero îi vorbea ca și cum ar vorbi cu el însuși. Atticus era un foarte bun cunoscător al limitărilor firii umane, reușind de fiecare dată să ocolească cu multă diplomație capcanele lașității dar și tentațiile curajului, devenind confidentul de seamă al lui Cicero: „*Nevăzute, dar atât de tainice corespondențele susțin unitatea acestui celebru triumvirat al prieteniei(Cicero,Atticus,Brutus) dramatic unit și despărțit de rostogolirea istoriei.*”[17]. Ca și Atticus, Cicero își va regăsi liniștea în artă și lectură, îmbrăcându-se cu adevăratele prietenii, luptând și răspunzând de soarta și liniștea Cetății. Sub această povară, el va fi martor al atâtor lupte ale secolului. Lui i se va adresa cu imperative dovezi de prietenie Pompei și chiar Cezar, care îl vor ruga în dese rânduri să se întoarcă la Roma, tocmai pentru a se folosi de „*sfatul său cuminte*”, de influența sa și de prestigiul său. Or, la această intersecție a pasiunilor politice ale timpului, Cicero a fost revendicat pe rând de partidele aflate într-o necruțătoare dispută, și de aceea el tot fugea cu acea deznădejde care străbătea cele mai adânci urme de curtoazie: „*Sper și vreau să cred, ținând seama de înțelepciunea ta minunată și fără seamăn, că aș dori să discuți cu mine despre liniștea, pacea și buna-înțelegere dintre cetățeni, și în privința aceasta, socotesc că firea și poziția mea ar fi destul de potrivite.*”[18].

În același timp, Cicero îi admira „*geniul, gustul și caracterul*” lui și al amicului comun Marcus Iunius Brutus, despre care avea să scrie William Shakespeare și Voltaire. Tot ceea ce-i scrie se prezintă pe atât de liber și de firesc, încât lesne este de înțeles că expresia lui – *fulmina verborum* – seamănă cu o pledoarie deschisă, amicală, și nu cu o cuvântare politică.[19] Numai Atticus era privilegiat: primea uneori câte trei scrisori în aceeași zi. E drept că le scria pe unde putea, la plimbare, pe șosele, atunci când călătorea. Iată deci, că ceea ce place în scrisorile lui este tocmai faptul că ele exprimă cel dintâi impuls al simțămintelor sale, fiindcă nu-și acordă timp pentru a le „*cosmetiza*” sau pentru a se deghiza în nefiresc: „*missus est sanguis invidiae sine dolore*” („*sângele urii s-a scurs fără durere...*”).

Pe de altă parte, dragostea de singurătate pune într-atâta stăpânire pe el, încât nu se socotește niciodată îndeajuns de izolat. În corespondența sa cu Atticus, îi va scrie că vila lui a devenit o „*promenadă publică*” în care dă de „*cei mai plictisitori oameni din lume*”, de Sebosus și de Arrius. În același timp, își arată dorința de a se reîntoarce în „*prea frumosul munte al patriei sale*”, în leagănul copilăriei: „*In montes patrios et ad incunabula nostra*”.[20] Este momentul când îl surprindem pe Cicero în ipostaza gânditorului, care se întreabă cu mâhnire

[15] Gaston BOISSIER, *Cicero și prietenii săi*, traducere de Nicolae Steinhart, București, 1977, p. 7.
[16] A se vedea FORSYTH, *Life of Cicero*, Londra, Murray, 1864; ABEKEN, *Cicero in seinen Briefen*, Hanovra, 1835.
[17] Gaston BOISSIER, *Cicero și prietenii săi*, traducere de Nicolae Steinhart, București, 1977, p. 9.
[18] Gaston BOISSIER, *Cicero și prietenii săi*, traducere de Nicolae Steinhart, București, 1977, p. 10.
[19] *Epistulae ad familiares*, XV, 17.
[20] *Epistulae ad Atticum*, II, 15. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. I, Cartea a II-a, Scrisoarea 15, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 125: „*munții părintești și la leagănul copilăriei mele*”.

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)

sub piatra filosofală a lui Aristotel „*Quando vivemus?*” („*Când avem oare să trăim?*”). Sunt surpinse și aceste lamentări sfioase, în curând înăbușite de zgomotul și vălmășagul luptelor. El se avântă prin discursuri închegate împotriva lui Clodius, prin înțepăturile cele mai aprige ale retoricii și nu-și iartă candidații care se înfierează fără scrupule: *judicios quos fames magis quam fama commouit.*”[21]. Însă, pentru faptul că avea obiceiul de a se supune impresiilor de moment și de a se schimba o dată cu ele, tonul scrisorilor lui Cicero către Atticus diferă de la o scrisoare la alta. Fraza dulce și armonioasă, ce denotă un echilbru sufletesc perfect se schimbă într-o frază fără tranziție, maiestuoasă și biruitoare, în care sunt folosite expresii pompoase precum: *fortissimus, prudentissimus,* etc.[22] Și, deși nu se adresează decât credinciosului său Atticus, se pare că se aude un ecou al solemnelor cuvântări pe care tocmai le-ar fi rostit în fața senatului sau în fața poporului. Acesta nu înfruntă primejdiile, ba chiar le uită, dar atunci când întâlnește vreo persoană speriată, de grabă îl cuprinde și pe el groaza și, de îndată, i se schimbă și lui stilul: se însuflețește, se înfierbântă; jalea, spaima și emoția îl ridică dintr-odată la elocvența cea mai înaltă.[23] Această constatare îl va face pe Gaston Boissier să afirme:

> Oamenii perfecți nu există decât în romane. Binele și răul sunt tot atât de intim amestecați laolaltă în firea umană încât rareori dăm de unul fără a da și de celălalt. Caracterele cele mai ferme au slăbiciunile lor; în cele mai frumoase fapte intră motive care nu sunt totdeauna spre cinstea făptuitorului; afecțiunile noastre cele mai alese nu sunt cu totul scutite de egoism; îndoielile, bănuielile jignitoare tulbură uneori prieteniile cele mai trainice. [24]

Or, pe prudentul Cicero îl îndeamnă acest „*foc al impresiilor*”. Cuvântul ori condeiul lui relevă nu numai consistența gândurilor, ci și slăbiciunile de-o clipă, violențele scurte, dar care se potolesc de îndată în urma impunerii unei rațiuni temperamentale. Acesta consemna rezultatul reflecțiilor și studiilor sale, ca un înflăcărat și susținător al filosofiei platoniene care țintea în toate *absolutul*. Filosofia sa speculativă îl va ajuta să vorbească cu mult respect despre regalitate, prin aceasta el înțelegând *un fel de cârmuire patriarhală* și chiar *primitivă*, dar bazată pe virtuțile dreptății și adevărului.[25] De multe ori se plângea binevoitorului Atticus de neajunsurile familiale, de faptul că „*rănile-i sunt proaspete*”, încât „*nu le putea atinge fără a le face să sângereze*”.[26]

Prietenia dintre Cicero și Atticus a ținut fără întreruperi și fără vremuri tulburi, până la moarte. În caz de absență, oricât de scurtă, își scriau și, dacă se putea, nu numai o singură dată pe zi. Aceste scrisori, unele scurte, spre a evoca la repezeală o amintire comună, altele lungi și destul de chibzuite, când evenimentele trebuiau a fi dezbătute mai pe larg. Scrisorile acestea conțin întreaga lor viață. Cicero le-a caracterizat cum nu se poate mai bine când a spus: „*A fost o conversație între noi doi.*”[27]. Or, publicând scrisorile amicului său, Atticus s-a ferit de-a le adăuga pe ale sale, și asta, probabil, că nu dorea să i se poată descoperi prea ușor sentimentele, în timp ce prudența lui încerca să ascundă publicului părerile-i secrete și să împiedice accesul la viața lui intimă. Dar, oricât de mult a voit să acopere acest ascunziș sufletesc, voluminoasa corespondență purtată cu Cicero va evidenția strânsa prietenie cu acesta. Atticus a trecut prin

---

[21] *Epistulae ad Atticum*, IV, 15. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum,* vol. I, Cartea a IV-a, Scrisoarea 15, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 184-186.
[22] A se vedea Pierre GRIMAL, *Cicero*, Editura Pergam, Coleția Clasic, Puchenii Mari, 2011.
[23] *Epistulae ad Atticum*, VII, 9. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum,* vol. I, Cartea a VII-a, Scrisoarea 9, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 266-267.
[24] Gaston BOISSIER, *Cicero și prietenii săi*, traducere de Nicolae Steinhart, București, 1977, p. 28.
[25] Ca și Aristotel, Cicero accepta instituția în sine și o găsea legitimă.
[26] *Epistulae ad Atticum*, XII, 22. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum,* vol. II, Cartea a XII-a, Scrisoarea XXII, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 404-405: „*De altfel acestea sunt suferințele morale, pe care nu le poți atinge fără un dureros geamăt.*” Cicero în această scrisoare, datată la 18 martie 45 î.e.n. de la Astura, îi cerea lui Atticus să-l tempereze, fiindcă numai el putea să descopere adevărul.
[27] Gaston BOISSIER, *Cicero și prietenii săi*, traducere de N. Steinhardt, Editura Univers, București, 1977, p. 117.

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)

trei războaie civile, a văzut Roma cotropită de patru ori de diverși stăpâni și măcelurile reluate după fiecare nouă victorie, ba mai mult, acesta, la întrebarea„ - *Ce-ai făcut în timpul teroarei?*”, îi va răspunde modest: „- *Ce-am făcut? Am trăit.*”.[28] Atticus a trăit aceste vremuri tulburi, dar n-a trăit umil, neștiut, refugiindu-se în cine știe ce oraș mai îndepărtat, ci a stat la Roma în plină lumină. Și cu toate că și-a dorit să trăiască departe de toate treburile politice și de partide, acesta nu a putut niciodată să se declare neutru, fiindcă lumea îi asocia numele cu tradiția familiei. În același timp, el este unul dintre primii învățați ai vremii care i-a măgulit pe atenieni prin faptul că și-a arătat în mod fățiș admirația pentru literatura și arta Greciei. În schimb, Cicero era un om de stat, căruia i se cădea să vădească înțelepciunea romană.

Pe de altă parte, Atticus avea să devină un adevărat editor pentru Cicero, și dat fiind faptul că operele prietenului său se vindeau bine, s-a nimerit ca prietenia aceasta, atât de plăcută inimii sale, să se concretizeze și cu scopul său – acela de a se îmbogăți.[29] Iar, la drept vorbind, această îndeletnicire putea fi mărturisită prin faptul că nu era interzis unui iubitor de literatură să fie și tipograf; dar Atticus avea deprinderea unei vieți dincolo de mofturi.[30] Și, totuși, o asemenea îndeletnicire nu era potrivită unui învățat, dar îl ajuta să păstreze legătura cu cei mai înțelepți învățați ai vremii. Acesta avea grijă să nu se arate mult prea fățiș interesat de bogăție, întrucât Cicero, într-una dintre scrisori „*îl ia în zeflemea*”, când asediul orașului Sicion avea drept cauză „*debitorii îndărătnici*”.[31] Or, pentru a se ține departe de vreo adeziune politică, Atticus nu invoca nepăsarea ori frica, ci căuta în dese rânduri câte un motiv „*mai onorabil*”, specific unei școli filosofice, declarându-se epicurian. Lucrul acesta avea să-l arate destul de bine Cicero într-un pasaj din „*Tratatul legilor*”, unde, stând de vorbă cu Atticus, pe malul râului Fibrenus [astăzi *Fibreno*], sub fermecătoarele umbrare de la Arpinum:

> Ești de acord cu mine, Pomponius, că puterea zeilor nemuritori, judecata lor, înțelepciunea lor, ori, altfel spus, pronia lor, cârmuiește universul? Dacă n-o admiți, va trebui să încep prin a ți-o dovedi. – Hai, răspunde Atticus, sunt de acord, dacă mi-o ceri, căci datorită păsărilor acestora care cântă și susurului acestor pâraie, nu mi-e deloc teamă să fiu auzit de vreunul din condiscipolii mei.[32]

Regăsim aici toată firea lui Atticus, care nu se va alege cu mari foloase de pe urma aderării lui la școala filosofică epicuriană. Acesta doar este dornic de cunoaștere, întreabă și chestionează mereu, stârnește răspunsurile, ridică obiecțiuni, „*îmboldește pe luptători*”, și-n tot acest timp privește liniștit lupta fără a lua parte vreodată la ea. Mai târziu îl vom regăsi departe de Roma, unde avea să trăiască într-un continuu pelerinaj spiritual, timp de douăzeci și trei de ani, venind în vizită numai la intervale foarte rare și poposind de obicei acolo doar pentru puțină vreme. Chiar numele său, Atticus, pe care-l aducea de la Atena, părea să proclame că nu mai vrea să trăiască decât pentru a studia literatura și a se bucura de arte. În acest sens, Cicero, mereu indiscret, avea să povestească că în casa lui Atticus, unde se serveau „*obișnuite legume pe farfurii foarte scumpe*”, acesta reușea să citească cele mai frumoase opere ale lui Cicero.[33]

Și iată cum dintre toate fericirile lui Atticus, cea care l-a impus în umanismul clasic este cea a deosebitului noroc de a-și fi agonist prietenia cu Cicero. Și pentru aceasta s-a trudit și s-a

---

[28] A se vedea Marus Tullius CICERO, *Filipice (discursuri împotriva lui Marcus Antonius)*, studiu introductiv de G. GUȚU, Editura pentru Literatură Universală, București,l 1968, p. V-XXXIII.

[29] A se vedea Gaston BOISSIER, *Atticus, editor al lui Cicero* – studiu publicat în „*Revista arheologică*” .

[30] *Epistulae ad Atticum*, IV, 4-8. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. I, Cartea a XII-a, Scrisoarea XXII, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 174-180.

[31] *Epistulae ad Atticum*, I, 13-19: Atticus, la întoarcerea în orașul Sicion, avea să se mulțumească doar cu vreo câțiva nenoriciți de gologani (*nummulorum aliquid*) obținuți cu mari și stăruitoare rugăminți.

[32] *De leg.* I, 7. Acesta va rămâne credincios acestui rol de filosof amator, când spune mai departe (1, 21) că Antiochus l-a ajutat să facă un oarecare număr de pași în Academie, *deduxit in Academiam perpauculis passibus*. Mai departe nu se aventura niciodată.

[33] *Epistulae ad Atticum*, VI, 1. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. I, Cartea a XII-a, Scrisoarea XXII, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 223-232.

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)

preocupat în mod deosebit, folosind toate mijloacele prieteniei firești, dar uneori și vanitatea ei. S-a folosit de cunoștințele sale istorice spre a tâlcui genealogii îngăduitoare, unde se făcea chiar complicele multor minciuni, multor fantezii în sprijinul științei sale. Pe de altă parte, acesta, neavând nici îndârjitul simț moral al lui Cato, nici violentele antipatii ale lui Cicero, acesta reușea în dese rânduri să se înțeleagă cu toată lumea. Amabilitatea lui era universală: „*toate vârstele și toate caracterele îl găseau pe plac.*”[34]. Atticus era bine plăcut și de Balbus, și de Teofan, confidenții lui Cezar și ai lui Pompei, de Clodius și sora acestuia, Clodia, precum și de alții care nu se bucurau de un bun renume. Ca și Cicero, Cornelius Nepos observă în el, plin de admirație, un tânăr fermecător în vorbă și-n purtare. Era simpatizat chiar și de Brutus pentru temperamentul său sociabil și starea lui socială, devenind un ambasador ce știa să-și apropie chiar și cei mai temuți adversari, căci avea obiceiul, spune Cicero, de „a-și înjgheba” prieteni: „*soles conglutinare amicitias.*”[35]. În relația lui cu Cicero, reușea în dese rânduri să risipească orice bănuială și orice prejudecată, care ar fi putut să-i împiedice să se cunoască, ba mai mult, acesta reușea chiar să se schimbe în mijlocitor al prieteniei, tocmai pentru a trăi în armonie. Un exemplu, în acest sens, ar fi izbânda lui de a-i împăca pe Hortensius cu Cicero, determinându-i să trăiască în pace, în pofida aprigei zavistii care-i despărțea: „*Câtă osteneală trebuie să fi dat pentru a potoli aceste două vanități arțăgoase, mereu gata să se aprindă, și pe care soarta părea să se distreze ațâțându-le și mai mult și opunându-le neîncetat una alteia.*”[36].

Cu toate acestea, nu toate aceste relații ale lui Atticus erau niște adevărate prietenii. Pe mulți dintre ei îi vizita pentru foloasele pe care, fie siguranța sa personală, fie averea sa, le puteau trage de pe urma lor. Or, între prietenii de seamă ai lui Atticus au rămas Cicero și Brutus, care i-au dovedit până la sfârșit o încredere fără reticențe. Și cu toate că, printre elogiile lui Cicero, Atticus nu pare atrăgător, totuși nu încape îndoiala că a fost și apreciat și îndrăgit pentru bunăvoința sa, pentru mintea sa foarte ageră, pentru instruirea sa culturală și istorică.[37] Însă, fără a fi în adevăratul sens al cuvântului un cărturar, Atticus, în cursul studiilor sale, se apropiase de toate: de artele frumoase, de poezie, de gramatică, de filosofie și de istorie. Acesta avea păreri chibzuite, uneori chiar originale; era în măsură să discute cu erudiții fără a se pune într-o situație prea neplăcută.

> Pascal l-ar fi numit „*om de ispravă*”; era în toate domeniile un amator inteligent și luminat. Iar știința pe care și-o însușește un amator este pentru mai multe pricini dintre cele mai apreciate în societate. Mai întâi, dat fiind că nu studiază principiile, îl interesează mai ales curiozitățile; cunoaște mai ales amănuntele atrăgătoare și noi – amănunte pe care oamenii de lume țin a le cunoaște. Pe lângă acestea, însăși diversitatea studiilor ce-l ispitesc îl împiedică a merge cu adâncirea vreunuia până la capăt; firea îl duce mereu altundeva, mai înainte de a fi apucat să meargă până-n temelii cu un anume lucru. [...] În sfârșit, carateristica amatorului este de a face totul cu patimă, chiar ceea ce nu face pentru o clipă [...] Cam așa trebuie înțeleasă și știința lui Atticus.[38]

Știința lui era mult prea extinsă pentru ca o convorbire cu el să poată ajunge una monotonă; pe cât era de vie, pe atât era de pătimașă, fiindcă vorbea cu mult entuziasm și multă aprindere, ceea ce a fermecat caracterele cele mai dificile ale vremii. Însuși bătrânul Sulla, care nu avea prea multe motive să-l îndrăgească, îl asculta cu plăcere când citea versuri elenești și latinești. Mai târziu, însuși August a fost fermecat de dialectica sa, scriindu-i aproape zilnic, doar pentru a primi răspunsuri lungi. Or, printre toate aceste calități dobândite, exista, una

[34] Gaston BOISSIER, *Cicero și prietenii săi*, traducere de N. Steinhardt, Editura Univers, București, 1977, p. 128.
[35] *Epistulae ad Atticum*, VII, 8. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. I, Cartea a VII-a, Scrisoarea a VIII-a, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 264.
[36] Gaston BOISSIER, *Cicero și prietenii săi*, traducere de N. Steinhardt, Editura Univers, București, 1977, p. 129.
[37] *Epistulae ad Atticum*, XIII, 33. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. II, Cartea a XIII-a, Scrisoarea a XXIII-a, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 447-449.
[38] Gaston BOISSIER, *Cicero și prietenii săi*, traducere de N. Steinhardt, Editura Univers, București, 1977, p. 130-131.

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)

aproape înnăscută: discreția și onestitatea prieteniei. În prietenia cu Atticus, atât Cicero, cât și Brutus nu aveau să se teamă vreodată că secretele lor vor fi divulgate, ci mai degrabă era vorba de *o intimitate caldă, calmă* și *lipsită de zguduiri* în vederea unei trăinicii senine și depline. Prin purtarea sa, Atticus, oferea, împotriva obiceiului vremii, mai mult decât cerea. Era bogat și nu se lăsa târât niciodată prin procese, nu solicita funcții publice, ci-și dorea necontenit armonia unei prietenii sociale adevărate.

Cicero avea mare nevoie de un prieten ca Atticus, fiindcă acesta aparținea acelei categorii de oameni inteligenți care nu se pricep deloc la socoteli, ci la o cu totul altă literatură a vieții: *aliis sum chartis, aliis litteris initiatus*.[39] Dar atunci când Cicero voia să cumpere o bucată de pământ, Atticus mai întâi se făcea foc și pară, dar cum prietenul său se încăpățâna, acesta repede se ducea să o vadă și să se tocmească asupra prețului. Iar dacă era vorba de construirea unei case, Atticus îl aducea pe arhitectul său și controla el însuși planurile și lucrările, aducând statui din Grecia. Acesta se pricepea de minune în a le alege, fapt ce-l determină pe Cicero să-i laude „*Hermatenele*" din marmură pantelică, pe care i le-a procurat.[40] Atticus se ocupa și de procurarea cărților grecești, prin bibliotecarul Tirannion, în vederea așezării lor în bibliotea ciceroniană: „*De când Tirannion mi-a rânduit cărțile, s-ar zice că locuința mea s-a ales cu un suflet.*"[41].

Pe de altă parte, Cicero nu-i ascundea nimic și-i încredința fără nicio restricție toate necazurile sale domestice: îi vorbea despre furiile fratelui și despre nesăbuințele nepotului; îi cerea sfatul în privința supărărilor ce i le pricinuiau nevasta și fiul. Iar când Tullia ajunge la vârsta măritișului, Atticus este acela care-i va căuta un soț în persoana unui cavaler avut și așezat. Din nefericire, acesta nu va accepta, iar fata se va mărita cu un senior scăpătat care avea să-i toace zestrea fetei și a silit-o să-l părăsească. Mai mult, Atticus, dă încă o dată dovadă de prieten adevărat și, după ce Tullia avea să moară de supărare, avea să meargă la doică să-i poarte de grijă copilului rămas orfan. Tot în această perioadă, Cicero avea să-i dea de furcă cu cele două divorțuri ale sale. După ce divorțase de prima sa nevastă, de Terentia, acesta îi va cere să o convingă a întocmi un testament în favoarea sa. Și tot lui îi va încredința neplăcuta sarcină de a-l scăpa de cea de a doua nevastă – Publilia – când aceasta voia să intre cu de-a sila în casa soțului.[42] Și tot lui avea să-i încredințeze și lucrul cel mai scump din lume – faima sa literară: îi încredința lucrările sale de cum le scria, le îndrepta potrivit sfaturilor sale și aștepta hotărârea acestuia pentru a le da în vileag.[43]

Cicero îl trata ca pe un prieten de care nu te ferești și căruia i te dezvălui în întregime și, deși ținea mult ca elocința-i să fie luată în serios, când era sigur că numai Atticus îl aude, nu stă pe gânduri și nu face mofturi când vine vorba de tainele meșteșugărești: „*De data aceasta, îi spunea el voios, am întrebuințat toată cutia de arome a lui Isocat și toate sipetele ucenicilor lui.*"[44]. De altfel, Cicero era recunoscător pentru toate serviciile acestea și-l îndrăgea cu adevărat pe Atticus: nu era fericit decât cu el; nu se sătura de a-l vizita; abia se despărțise de el, că și ardea de dorul să-l revadă. Gândul către prietenul absent se întorcea de fiecare dată, chiar dacă primea laude și era apreciat de admiratorii vremii: „*Cu lumea întreagă, mă aflu nespus mai*

[39] A se vedea Fustel de COULANGES, *La Cité Antique*, trad. G. ALEXIANU, București, 1929.
[40] Pantelikon ori Pantelicus: munte de lângă Atena, renumit pentru carierele sale de marmură de bună calitate.
[41] *Epistulae ad Atticum*, IV, 8. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. I, Cartea a IV-a, Scrisoarea a VIII-a, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum", f.a, p. 179.
[42] A se vedea Pauly-WISSOWA, *Realencyclopadie der Klassichen Altertumswissenschaft – Dictionnaire Encyclopédique Larousse*, Paris, 1969; Daremberg-SAGLIO, *Dictionnaire des Antiquités Greques et Romaines*; Paris, 1894-1898; P. COMMELIN, *Nouvelle Mythologie Greque et Romaine*, Paris, Garnier Frères.
[43] A se vedea *De amicitia*, 15: „*În ziua când pier opresorii patriei, se vede limpede că ei nu au prieteni.*". A se vedea și M. NISARD, *Oeuvres de Cicéron*, Tome V, Paris, 1840.
[44] *Epistulae ad Atticum*, II, 1. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. I, Cartea a II-a, Scrisoarea 1, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum", f.a, p. 107-111.

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)

singur decât dacă aș fi numai cu tine.”[45]. Motivul pentru care-i cere prezența este deshiderea totală, fără nicio constrângere: „*Te doresc, am nevoie de tine, te aștept. Am mii de lucruri care-mi dau neliniști, care mă supără și de care o singură plimbare cu tine mă va ușura.*”[46]. Toate acestea dovedesc faptul că Cicero îl socotea pe Atticus nu numai ca pe unul dintre acei prieteni serioși și de nădejde pe care te poți sprijini și bizui, ci totodată îl socotea un suflet nobil și gingaș: „*Te împărtășești din toate mâhnirile celorlalți.*”[47]. Toate aceste calități vin din ceea ce numește metaforic Cicero, din „*avântul sufletului care vrea să iubească*”, din sufletul epicureanului priceput în meșteșugul de a trăi și de a ști că „*viața nu mai e viață, dacă nu-ți poți afla odihna în afecțiunea unui prieten.*”[48].

Atât Cicero, cât și Atticus au știut să renunțe la timp la emoțiile luptelor politice, la biruințele elocinței, la bucuriile ambiției împlinite, dar țineau în schimb să se bucure de toate plăcerile vieții interioare. Iar pentru această desfătare, prietenia dintre cei doi este mai mult decât necesară, atât pentru liniștea inimii lor, cât mai ales pentru înălțimea gândirii lor ascuțite. Energia lor era direcționată în a dobândi frumusețea vieții petrecute printre prieteni, numită de Bosuet „*bunul cel mai de preț al omului.*”.[49] De bunul acesta s-au bucurat pe deplin cei doi tovarăși, trecând dincolo de dorințele lor și înfrumusețându-și viața într-un nume al unei prietenii ce a dăinuit peste veacuri. Această corespondență ne dezvăluie, în lumina cea mai limpede, toate aceste clipe din viața particulară și publică a celor doi mari învățați ai vremii, ne dezvăluie în chip firesc roadele prieteniei adevărate, cu sensibilitatea vie a lui Atticus îmbinată cu inteligența și imaginația mobilă a oratorului Cicero. [50] Aceștia, ajutați de o largă înțelegere a evenimentelor vremii, aveau să câștige faima și popularitatea corespunzătorului *cursus honorum*. [51] Ei n-au avut întotdeauna nici viziunea, nici îndrăzneala și nici cruzimea lipsei de scrupule, pe care vremea le cerea de la ei și nici nu s-au coborât la acțiunile de jaf și de dezonoare ca Verres și Chrysogonus, neîndrăznind să se gândească la acțiuni incendiare de felul celor plănuite de Catalina.[52] Ei n-au avut nici tăria intransingentă, cu orizont politic mărginit precum cea a lui Cato și nici n-au fost gata să facă vreun compromis politic, spre a putea să ducă o viață plină de plăcere și desfătare precum Piso și Gabinius.[53]

De multe multe ori s-au lăsat târâți de evenimente, acționând împotriva dorințelor lor, dar acționând după propriile convingeri. Corespondența dintre ei evidențiază destul de limpede și faptul că în adâncul sufletului lor zăcea, ca un vis de aur, un singur lucru: *imaginea Republicii* așa cum era pe vremea Scipionilor.[54] În conduita lor politică se reflectă, în chipul cel mai

[45] *Epistulae ad Atticum*, XII, 51. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistolae ad Atticum*, vol. II, Cartea a XII-a, Scrisoarea 51, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 423: „*Îl am lângă mine pe Tiro mai repede decât speram. A sosit chiar Nicias și sunt informat că Valerius va sosi în cursul zilei de astăzi. Deși sunt mulți, totuși eu voi fi mai mult singur, decât dacă ai fi numai tu.*”.

[46] *Epistulae ad Atticum*, I, 18. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. I, Cartea I-a, Scrisoarea 18, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 98-100: „*Să știi că nimic nu-mi lipsește astăzi decât un confident, cu care să pot împărtăși tot ceea ce-mi dă solitudini, care să țină la mine, care să fie înțelept, cu care, când vorbesc, să nu fiu obligat să mă prefa, fără să nu-i ascund nimic.*”.

[47] *Epistulae ad Atticum*, XII, 14. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. II, Cartea a XII-a, Scrisoarea 14, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 398-399.

[48] „*Cui potest esse vita vitalis, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia Conquiestat?*” (Cicero, *De Amicitia*, 6.).

[49] *Epistulae ad Atticum*, I, 17. A se vedea și Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, vol. I, Cartea a I-a, Scrisoarea 17, Versiunea Românească, Colecția „Ovidianum”, f.a, p. 107-111.

[50] A se vedea Jean BAYET, *Cicéron: Corespondance*, Tome V, Paris, Les Belles Lettres, 1967.

[51] A se vedea Edouard BAILLY, *Cicéron – Lettres a Atticus*, Tome II, Livres VII-XI, Paris, Garnier Frères, f.a.

[52] A se vedea L.A. CONSTANS, *Cicéron: Correspondance*, Tome I, II, III, Paris, Les Belles Lettres, 1960, 1963 și 1969. A se consulta și L.A. CONSTANS et Jean BAYET, *Cicéron: Correspondance*, Tome IV, Paris, Les Belles Lettres, 1962.

[53] A se vedea Edouard BAILLY, *Cicéron – Lettres a Atticus*, Tome III, Livres XII-XVI, Paris, Garnier Frères, f.a.

[54] A se vedea Friedrich HOFMANN, *Ausgewahlte Briefe von Marcus Tullius Cicero*, Berlin, 1892. A se consulta și C.F.W. MULLER, *M. Tulli Ciceronis – Scripta quae manserunt omnia*, Paris, G.G. Teubner, 1908.

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)

autentic, contradicțiile politice ale perioadei în care au trăit. De asemenea, scrisorile ne dovedesc, cu o claritate de netăgăduit, autenticitatea celor scrise, asumându-și pe rând minunata sinceritate, nehotărârile, dar și greșelile făcute de-alungul timpului.[55]

BIBLIOGRAPHY

Boissier, Gaston, *Cicero și prietenii săi*, traducere de Nicolae Steinhart, București, 1977
Constans, L. A. *Cicéron: Correspondance,* Tome I, II, III, Paris, Les Belles Lettres, 1960, 1963 și 1969
Ferrero, F. *Grandeur et décadence de Rome*, traducere franceză după *Grandezza e decadenza di Roma*, Paris, 1904-1908, 6 volume, volumul al II-lea

[55] A se vedea Edouard BAILLY, *Cicéron – Lettres a Atticus*, Tome I, Livres I-VI, Paris, Garnier Frères, f.a.

BDD-A25679 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:37:46 UTC)